

Gigantum humeris: mõeldes Otto Liivi fenomenile

Otto Liiv. Ajaloouurimise allikail. Koostaja
Hando Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2019,
463 lk.

Enn Küng*

Otto Liiv (1905–1942) on inimene, kellega ma oleksin tahtnud kohtuda, rääkida meile ehk ühiselt huvi pakkuvatel teemadel: Eesti arhiivinduse ja ajalooteaduse sünnist, seisust, uurimisülesannetest, -küsimustest ja -võimalustest, allikatest, nende interpreteerimisest ning paljust muustki. Kui siinkirjutaja Tartu ülikoolis ajalugu õppis, oli seal veel elav mälestus Arno Rafael Cederbergist ja ühest tema õpilasest, Otto Liivist. 1980. aastate keskel ENSV RAKA uurimissaalis töötades ja 17. sajandi teemadega tegeledes, jõudis Otto Liivi nimi aina enam minu teadvusse. Oli veel üks nüanss – ülikooli õppejõudude rahulolematust arhiivis valitseva olukorraga, eriti selle juhtkonnaga –, mida üllatavalt sageli arutati ja probleemina isegi üliõpilaste tasandile toodi, ning alati jõuti tõdemuseni, et Otto Liiv oli Juhan Liivi tänava arhiivimajas mees, kes suutis arhiivi juhtida ja ühtlasi arvestataval tasemel teadust teha. Kõik see oli justkui magus minevik, millel sovetiühiskonnas ei olnud määratud korduda. Meenuvad ka ühed Eesti Muinsuskaitse Seltsi algusajal, 1988. aasta kevadel toimunud koristamistalgud Tartu Uue-Jaani kalmistul Puiestee tänava lõpus, kui Sulev Vahtre pidas Otto Liivi haul lühikese kõne Liivi fenomenist Eesti ajalooteaduses kahe maailmasõja vahel, mehest, kelle deviisiks uurijana oli – *ad fontes*. Liivi iseloomustanud tugev alusharidus, lai silmaring, keelteoskus, edasipüüdlikkus ja töökus.

Olles hiljem läbi lugenud Otto Liivi kirjutatu 17. sajandi kohta ja paljuski vaadanud samu arhiiviallikaid, olen minagi tahes-tahtmata mõelnud Liivi fenomenile. Kuid Otto Liivi looming ei piirdu ainult Rootsi võimu perioodiga, vaid teda huvitasid ka teemad 18.-19. sajandist enda

kaasajani välja; rääkimata arhiivindusega seotud küsimustest. Kirjutamise aeg oli Liivil piiratud, ehk aastad 1923–1941. Tema elu jäi lühikeseks. Samas olid need aastad saavutusterohked – Liivi kirjatööde hulk ulatub umbes 300-ni. Nende seas on nii monograafiaid, teadusartikleid, retsensioone kui ka publitsistikat.¹ Osa tema kirjutistest pole trükki jõudnud. Arusaadavalt on ajalooteadus edasi arenenud ning Liivi uurimused ja mitmedki neis väljendatud seisukohad on vananenud. Otto Liivile, nagu paljudele 1920.–1930. aastate ajaloolastele oli iseloomulik õhinapõhisus ja arhiiviallikatest leitud informatsioon tuli kiiresti publitseerida. Kuid tema tööde püsiväärtus seisneb selles, et neile on võimalik tugineda, asetada end n.-õ. eelkäija õlgadele, viia teadmisi edasi ning omakorda minna *ad fontes*. On arusaadav, et kõike tuleb vaadata oma aja kontekstis, ehk teisisõnu: Otto Liivi teadusliku panuse mõtmiseks tänased mallid ei sobi, vaid me peame püüdma hoomata varsti juba sajandivanust taustsüsteemi.

Ilmamaa kirjastuse mõte panna kokku kogumik Otto Liivi kirjatöödest on tänuväärne kumardus tema poolt tehtule. Otto Liiv ja tema artiklipärand väärivad meenutamist; liiatigi on Liivi looming laiail pillutatud kaasaegsesse ajakirjadesse ja kogumikesse, mis on ammuilma rareitseks muutunud. Nüüd on vähemalt osa neist ühtede kaante vahel ja äsja ilmunud köitele lisandub edaspidi veel teinegi.

Otto Liiv alustas oma kirjatöödega ajal, kui Eesti rahvuslik ajalooteadus oli küll juba mõnda aega, alates 19/20. sajandi vahetusest, baltisaksa ajalookirjutuse kõrval oma esimesi samme teinud, kuid polnud veel kaugeltki küpsel tasemel. Veel 1920. aastate algul kõlas kindlasti uuenduslikult Willem Reimani nimi, aga seda Rootsi võimu perioodi kultuuri- ja kirikuloo ning eesti keele ajaloo uurimise seisukohalt. Otto Liiviga enam-vähem samal ajal, vaid mõni aasta varem, hakkas teaduslikul tasemel ajalooartikleid, seejuures 17. sajandi kohta, kirjutama Hendrik Sepp, aga tema sünniaasta on 1888.² Otto Liiviga ühe aastakäigu mehed olid Arnold Soom (1900), Evald Valentin Blumfeldt (1902), Juhan Libe (1904), Georg von Rauch (1904), Juhan Vasar (1905) ja sisuliselt

¹ Vt. Otto Liivi bibliograafiat: Artiklite kogumik Eesti Ajalooarhiivi 75. aastapäevaks. – Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 1(8), Tartu, 1996, lk. 63–76.

² Osa Hendrik Sepa loomingust koos Simo Runneli saatesõnaga on koondatud kogumikku: H. Sepp. Läänemere ajalootuuled. Koostaja: S. Runnel. Tartu: Ilmamaa, 2013.

* Enn Küng (1963), PhD, Eesti varauusaja dotsent, Tartu Ülikool, Jakobi 2, 51005 Tartu, enn.kung@ut.ee

ka Nigolas Loone (1907). Vasarat võib pidada kahe maailmasõja vahelisel ajal Otto Liiviga võrdväärselt andekaks Rootsi võimu perioodi uurijaks. Soomi tähelend jäi Teise maailmasõja järgsesse perioodi. Kuid kõiki mainitud mehi ühendas üks õpetaja – Arno Rafael Cederberg – ja üks teaduslik organisatsioon – Akadeemiline Ajalooselts.

Otto Liivi artiklite kogumik jaguneb kolme ossa. Esimese osa moodustavad esmajooned koduloolised ja üldharivad, tänapäeva mõistes populaarteaduslikud artiklid. Liivi 1920. aastate keskpaiga kirjatööd peegeldavad ilmekalt Akadeemilise Ajalooseltsi üht ülesannet: koguda Eestimaa eri paigus vanavara, s. o. kirjeldada uuritavat kihelkonda või kitsamat ala, näidata sealset igapäevaelu, kirjutada üles suulist traditsiooni, ajaloo-sündmusi, registreerida muinasmälestisi, samuti tutvuda arhiivimaterjalidega, nagu kirikukroonikad, ja teha neist väljakirjutusi. Liiv kogus vanavara Virumaal, peamiselt Lüganuse, Iisaku ja Viru-Jaagupi kihelkonnas. Neid Liivi varaseid kirjatöid võib pealiskaudsel tutvumisel pidada mõneti naiivseks, kuid samas tekib küsimus, kas tänapäevase gümnaasiumiharidusega ja oma ülikooliõpinguid alles alustav ajalootudeng suudaks nii laiahaardelisi ja analüütilisi uurimisülesandeid püstitavaid ülevaateid kirjutada. Liiv suutis ja sellest kasvas välja ka tema 1927. aastal kaitstud *laudatur*-töö Vene asutusest Alutagusel, mis hinnati magistrikraadi vääriliseks ja mida peeti sobilikuks Akadeemilise Ajalooseltsi toimetiste sarjas 1928. aastal avaldada.³

Arusaadavalt ei pääsenud Otto Liivi magistritöö oma mahu tõttu (eestikeelne tekst 111 tihedal leheküljel) kõnealusesse kogumikku, kuid just selles töös esitas Liiv mitu senist Eesti ajalookäsitlust ümber hindavat seisukohta. Samuti näitas Liiv *laudatur*-töös veenvalt oma suurt lugemust, orienteerumist Rootsi ja naabermaade ajalookirjanduses ja ülihead arhiiviallikate tundmist. Sama tõendab artiklikogumikku võetud kirjatöö „Rootsi-Eesti vahekord“. Nimelt sedastab noor 22- või 23-aastane Liiv Rootsi võimu perioodi kohta, et „Rootsi aeg, vastandina rahvatraditsioonis sageli avaldatud arvamistele, pole olnud Eestis tulunduslikult eriti jõuküllane ajajärk“, ja põhjendab veenvalt oma seisukohta, tehes mõõnduse edusammu-

dele kultuuri alal. Liivi järgi sai „rahva ilmne poolehoid rootslastele“ alguse Põhjasõjaga ja sellele järgnenud Vene ajajärguga, mille „algus majanduslikult ja vaimliselt palju viletsam oli“, ja „hirmust vene röövsalkade ees“.

Artiklikogumiku teine osa sisaldab samuti nii teaduslikke kui ka publitsistika valdkonda kuuluvaid artikleid. Arhiiviainesele tugineb artikkel Paistu õpetajast Andreas Hornungist, kes sattus konflikti oma koguduse liikme, isehakanud jutlustaja Wennekülla Hansuga. Viimane süüdistas uuendatud keelega kirikukäsiraamatut kasutanud vaimulikku jumalateenistuse ajal valeõpetuses.⁴ Märkimisväärne on Liivi kirjatöö 1696. aasta novembris Mahu ja Toolse ranna juures karile jooksnud Lübecki laevast „St. Johannes“. Laev vedas Narvast Lääne-Euroopasse Pärsia alamatele armeenlastele, aga ka inglastele kuulunud kaupu, kuid laeva madalal olles röövisid ümbruskonna külade talupojad koostöös mõisavalitsejate ja isegi mõne mõisaomanikuga selle rannaõigusele tuginedes tühjaks. Rootsi keskvoimud Stockholmis leidsid, et sekkutud on riigi majanduspoliitikasse, mille eesmärk oli elavdada Läänemere kaubandust, ja nõudsid seetõttu Eestimaa võimudelt juhtunu aktiivset uurimist. Otseselt või kaudselt osales röövis kokku umbes tuhat talupoega, kellest kuus eestvedajat mõisteti surma ning mitmele määrati karistuseks peks ja rahatrahv. Liiv seostab talupoegade metsikuse maal viljaikalduse tõttu valitsenud kohutava näljaga.

Teise osa publitsistikast tõstaks esile Otto Liivi reisikirjad muljetega Helsingist ja Stockholmist, Cederbergi ja Hendrik Sepa 50 aasta juubeli puhused artiklid ja Nigolas Loone nekroloogi. 29. eluaastal surnud ja erakordselt tööka Nigolas Loone teadushuvi keskendus Poola võimu perioodile. Kuid mitte ainult. Koostöös Evald Blumfeldtiga koostas ta Eesti ajaloo bibliograafia aastate 1877–1917 kohta, mis ilmus kolmes vihus aastatel 1933–1937.

Kogumiku kolmandasse ossa on koondatud samuti nii Otto Liivi publitsistikat kui ka teadusartikleid. Neist esimeses refereerib ta põhjalikult Paul Johanseni 1933. aastal ilmunud monograafiat Taani hindamisraamatu (*Liber Census Daniae*) Eestimaa suurest (koostatud 1219–1221) ja väikesest nimistust (koostatud 1230–1231), mis kajastab Harju- ja Virumaa

³ O. Liiv. Vene asutusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veerandini. Koos asutuse tulunduselu ja usulise seisundi vaatluskatsega päämiselt Rootsi ajal (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused, V). Tartu, 1928.

⁴ Hornungi ja Wennekülla Hansu teemat on edasi arendanud A. Pöldvee: A. Pöldvee. Wennekülla Hans and Estonian church language. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics, 2012, lk. 259–278.

asustatud kohti ja nende omanikke koos adramaade arvuga. Ülevaatlilik on ka Liivi käsitus Poola ajast Eestis. Kaalukamad on tema artiklid Eesti talupoegade palve- ja kaebekirjade aktsioonist 17. sajandi lõpul, maakaubandusest ja ülesostust Eestis Rootsi aja lõpul ning Eesti kultuurilisest illest Rootsi aja lõpus. Eriti väärib märkimist tema põhjalik, rohkele arhiiviainesele tuginev töö Eesti rahvakoolidest 17. sajandi lõpul, millele kultuuriloolased veel tänapäevalgi aktiivselt viitavad.

Artiklite osa kokku võttes tuleb üldiselt tunnustada head valikut, seda nii teaduslikust kui ka pedagoogilisest aspektist. Kogumikus on mitmeid asju, millele näiteks tänapäeva ajalootudengite tähelepanu juhtida. Kui millegi üle viriseda, siis oodanuks Liivi artiklites paratamatult leiduvate eksemuste korrigeerimist joone all ning faktoloogia julgemat kommenteerimist ja selgitamist. Mõneti üllatav on viitamine vigadest kubisevale Wikipediale, ehkki adekvaatse informatsiooni hankimiseks on meie käsutuses piisavalt häid ja usaldusväärseid teatmeteoseid.

Pidades silmas Otto Liivi rohket teaduspärandit, kerkib küsimus, kuidas ta seda kõike jõudis. Kindlasti oli ta keskmisest töökam; suurem osa tema napiks jäänud elust möödus arhiivis laua taga. Aga siiski tooksin esile sellegi, et minu nooremas eas, kui ENSV RAKA uurimissaalis liikus inimesi, kes Otto Liivi mäletasid ja olid temaga kokku puutunud, märkisid nad, et Liiv lasi arhiivi noorematel kaastöölistel enda huvides arhiiviainest läbi töötada ja väljakirjutusi teha. Arhiivi juhina oskas ta inimesi tööle rakendada valdkondades, mis teda ennastki huvitasid. Nii kujunes omaaegsest Riigi Keskarhiivist Tartus justkui väikene Rootsi võimu perioodi uurimise keskus. Samas ei ajanud Liiv kindlasti taga ainult omakasu, vaid hindas ka oma töötajate panust teadusesse.

Kuid lubatagu veel lõpetuseks mõned mõtet seoses Otto Liivi loomingu ja fenomeniga, ehkki Peep Pillak⁵ on raamatu saatesõnas põhilise juba ära öelnud. Nimelt võib Liivi töid vaada-

⁵ Peep Pillaku, aga ka Tiit Rosenbergi sulest on varemgi ilmunud Otto Liivile pühendatud artikleid: P. Pillak. Otto Liiv 80. – Looming 1985, nr. 11, lk. 1572–1573; P. Pillak. Otto Liiv 100. – Tuna: Ajalookultuuri ajakiri, 2005, nr. 4, lk. 152–154; T. Rosenberg. Ajaloolane ja arhivaar Otto Liiv Tartu ülikooli teadusliku stipendiaadina. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, XVI, 1985, lk. 112–121; T. Rosenberg. Ajaloolane ja arhivaar Otto Liiv Tartu ülikooli õppejõuna. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, XIX, 1987, lk. 48–55.

ta ka rahvusvahelise ajaloo uurimise kontekstis, saab vaadata tema viidatastust jt. näitajaid. Need näitajad ei ole väga head. Kindlasti mängis oma osa Eesti okupeerimine 1940. ja sõja puhkemine 1941. aastal. Kuid ehkki moodne internetimaailm on ühe Otto Liivi peamise uurimuse – 1935. aastal ÕES-i toimetiste sarjas ilmunud „Die Wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts“ – teinud digiteerituna huvilistele kättesaadavaks, on see rahvusvahelises majandusajaloo uurimises pälvinud vähest tähelepanu. Otto Liivi viimast suurt monograafiat, 1938. aastal Akadeemilise Ajalooseltsi toimetiste seerias ilmunud „Suur näljaaeg Eestis: 1695–1697“, tuntakse paremini, võimalik, et tänu raamatu juurde kuuluvale originaaldokumentide publikatsioonile. 1940. aastal lugejateni jõudnud Eesti Kirjanduse Seltsi „Eesti ajalugu“ III osa, mille tegevtoimetaja Otto Liiv oli, tuntakse üldkäsitusena hästi. Selle raamatu kohta tahaks teha ühe teise märkuse. Kui Eesti ajaloo sarja peatoimetaja Hans Kruus Taani, Rootsi ja Poola aega käsitlevat kolmandat köidet kokku pani, oli selleks vastutusrikkaks tööks sobivate professionaalsete ajaloolaste pink lühike ja nad kõik olid veel väga noored.⁶ Ometigi ettevõtmine õnnestus.

Suur kiusatus oleks Otto Liivi olulisemaid teadustöid võrrelda naabermaade ajaloo uurijatega, kes samuti käsitlesid Rootsi võimu perioodi, nagu näiteks Lätis Edgars Dunsdorfs (1904–2002) ja Georg Jensch (Juris Jenšs) (1900–1990), Soomes Arvi Korhonen (1890–1967) või Rootsis Ragnar Liljedahl (1901–1988) ja Artur Attman (1910–1988), aga jäägu see mõne teise kirjatöö ülesandeks.

Intrigeeriv on küsimus, mis oleks Otto Liivist saanud, kui ta ei oleks 1942. aastal surnud. Sisuliselt ongi kaks võimalust: kas ta oleks jäänud kodumaale või lahkunud koos naise ja pojaga vabasse maailma. Esimese variandi jätaks kõrvale. Aga kui Liiv oleks jõudnud näiteks Rootsi, kus asuvad veel tänasekski ammen-damata Eesti-ainelised arhiivid, oleks ta ehk neisse kaevunud. Siin saab võrdluseks tuua kaks tema kaasaegset ja põlvkonnakaaslast, Arnold Soomi ja Edgars Dunsdorfsi. Mõlemad mehed pääsesid Nõukogude haardest ja löid esmajoones majandusteadlastena vabas maailmas oma kirjatöödega läbi. Liiatigi, Otto Liivi Rootsis tunti. Näiteks osales ta Eesti riigiarhivaariks tituleerituna 1935. aasta augustis kuuendatel

⁶ Jüri Kivimäe on noorte panust rõhutanud „Eesti ajaloo“ II osas: J. Kivimäe. Rektor Hans Kruus. Tallinn, 2017, lk. 64.

Põhjamaade arhiivipäevadel Stockholmis ja Uppsalas.⁷ Kui juhtiv Rootsi ajaloolane ja arhiivaar Bertil Boëthius protežeeris Rootsi jõudnud Arnold Soomi, siis miks ei oleks võinud sama juhtuda Otto Liiviga.

Otto Liivi puhul on viidatud tema võimalikule koostööle uute võimudega 1940.–1941. aastal. Aga küsigem: kes toonastest teadus- või muude asutuste juhtidest ei teinud punavõimudega koostööd? Mõistuse ja hädapärasuse piires! Oma suhtumist ei rutanud keegi väljendama. Jah, Otto Liiv oli noore mehena Tartu Akadeemilise Sotsialistliku Ühingu Liige, mis 1924. aastal riigivastase tegevuse tõttu suleti, ja 1941. aastal on ta esinenud punavõimude ees loengutega. Saksa okupatsioonivõimud – julgeolekupolitsei – kogusid tema kohta andmeid, kuid 13. novembril 1942. aastal langetasid otsuse: „Kog[utud] andmeil poliitiliselt usaldatav.“ Peaaegu kuu hiljem, 10. detsembril 1942 Otto Liiv suri.

Ja veel kaks asja. Esiteks, Eesti ajalooteadus kahe maailmasõja vahel vajaks põhjalikku uurimist. Seni on selles osas väheste eranditega paratamatult piiratud juubeli- ja pidupäevapuhuste artiklitega. Teiseks, kui kirjastusel Ilmamaa on huvi, võiks kaaluda teistegi esimese põlvkonna eesti ajaloolaste kirjatööde avaldamist, alustades näiteks Arnold Soomist, Juhan Vasarast ja Evald Blumfeldtist.

⁷ E. Norberg. Mellan tiden och evigheten. Riksarkivet 1846–1991. Stockholm, 2007, lk. 243.